

С. Н. Антонюк, канд. екон. наук, доц.
кафедри історії та теорії господарства,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана».

**М.В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ВНЕСОК
У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ
(до 145-річчя від дня народження)**

Анотація. У ювілейній статті розглянуто життєвий шлях М.В. Довнар-Запольського: ученого-енциклопедиста, засновника Київського комерційного інституту (тепер — КНЕУ) та розкрито його внесок у розвиток української історико-економічної науки.

Ключові слова: історико-економічна наука, Київський комерційний інститут, КНЕУ, М.В. Довнар-Запольський.

Вступ. В історії української історико-економічної науки є персоналії значимість вчинків, ідей і праць яких з часом набувають усе більшої ваги і слугують прикладом самовідданого служіння українському народу. Серед них — Митрофан Вікторович Довнар-Запольський (1867—1934 рр.) — видатний учений, суспільний, державний і політичний діяч, організатор науки і освіти, педагог, засновник і перший ректор (директор) Київського комерційного інституту.

Завдяки дослідженням сучасних вчених ми сьогодні маємо більш-менш докладний життєпис М. В. Довнар-Запольського [5, 10, 13, 16] та висвітлення його творчості як видатного ученого-енциклопедиста: історика, етнографа, фольклориста, джерелознавця та архівознавця [1, 4, 12, 15]. Детально проаналізована організаційна та педагогічна діяльність ученого [2, 11]. В останнє десятиріччя активно досліджується життя і творчість М. В. Довнар-Запольського викладачами кафедри створеного ним навчального закладу — історії та теорії господарства КНЕУ [3, 14, 17].

Постановка задачі. Науково-дослідницька спадщина М. В. Довнар-Запольського багатогранна і потребує подальшого ретельного вивчення. Особливо це стосується його внеску у розвиток української історико-економічної науки, так як цей напрямок наукових пошуків і висновків ученого ще не отримав належного дослідження у сучасній економічній літературі. Якраз висвітленню поглядів М. В. Довнар-Запольського на соціально-економічний розвиток України-Русі в різних історичні періоди її розвитку і присвячена дана стаття. Разом із тим автор намагався розкрити образ відомого ученого у 145-ту річницю від дня народження як на тлі тогочасної епохи, так і з позицій значення його досягнень для сьогоденної історико-економічної науки.

Результати. Митрофан Вікторович народився у м. Речиця Мозирського повіту Мінської губернії, у сім'ї столоначальника повітового управління поліції. Через часті переїзди та матеріальну невлаштованість сім'ї він кілька разів змінював місце навчання: з Мінської гімназії (вступив у 1879 р.) перевівся до Мозирської прогімназії (1880—1887), згодом продовжив навчання у 1-й Київській чоловічій гім-

назії (1887—1888). Саме в Мозирі у 16 річному віці Митрофан Вікторович розпочав друкувати свої перші статті — етнографічні, географічні і історичні нариси про рідний край.

За два місяці до закінчення 1-ї Київської чоловічої гімназії М. В. Довнар-Запольського відраховують з числа учнів, причиною чого стала заборонена література, що знайшли у його помешканні. Це були поема Т.Г. Шевченка «Марія», українські журнали «Громада» й «Основа» та ін., які Митрофан Вікторович привіз із Болгарії, де гостював у матері. А як відомо, за Емським указом, виданим царським урядом 18 травня 1876 року, друкування української літератури, а також ввіз її з-за кордону заборонялися. Та 1889 р. він склав іспити на атестат зрілості у 4-й Київській гімназії і поступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1889—1894), по закінченні якого був залишений при університеті для підготовки до професорського звання на кафедрі російської історії.

А так як наукові інтереси М. В. Довнар-Запольського були пов'язані з дослідженням проблем історії землеволодіння Великого князівства Литовського і значна кількість джерел до теми зберігалися у московських архівах, то влітку 1894 р. він виїхав до Москви. З 1896 р. Митрофан Вікторович працював спочатку позаштатним, а з 1898 р. постійним співробітником у Московському архіві Міністерства Юстиції (ММЮ). З осені 1899 до літа 1901 р. він обіймав посаду приват-доцента на історико-філологічному факультеті Московського університету. Цим і завершується перший етап життєдіяльності молодого та доволі перспективного ученого та викладача, який можна датувати кінцем 1880-х рр.—1901 р. У цей період Митрофан Вікторович отримав досвід наукової роботи — він виступив як етнограф, фольклорист, літературознавець, географ та історик Білорусії й Великого князівства литовського і здобув необхідні навички педагогічної праці.

У травні 1901 р. М.В. Довнар-Запольський повернувся до Києва. І саме київський період (1901—1920 рр.) був самим продуктивним у творчій діяльності ученого. Свою педагогічну і наукову роботу Митрофан Вікторович розпочав у званні приват-доцента на історико-філологічному факультеті Київського університету, де викладав курс російської історії. Саме тут осінню 1901 він з блиском захистив магістерську дисертацію на тему «Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах». А уже через рік, восени 1902 року М. В. Довнар-Запольського призначили на посаду в. о. екстраординарного професора, що свідчить про його високий професіоналізм. Проте, що Митрофан Вікторович був блискучим лектором і цінувався не тільки керівництвом університету але викликав захоплення у студентів згадував його учень, а згодом відомий учений Б.Д. Крупницький: «...професор завжди вмів захопити слухачів, подати ефективну цифру, цікаву подробицю з свого матеріалу. В його очах світився сильний і бистрий розум». Разом із тим М. В. Довнар-Запольський продовжував дослідження історії Литовсько-Руської держави і 1905 року захистив докторську дисертацію по історії організації білоруського селянства в XVI ст..

Особливе місце у педагогічній, науковій та організаційній діяльності М. В. Довнар-Запольського займав Київський комерційний інститут (сьогодні — Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»). Йому він присвятив біля 15 років свого життя: від виникнення ідеї про створення в Києві вищого навчального закладу з комерційних і економічних наук (1903), через відкриття Київських вищих комерційних приватних курсів (1906) та їх перейменування у Київський Комерційний інститут

(12 травня 1908 р.) до 1917 року. Протягом десяти років Митрофан Вікторович був директором цього навчального закладу, що став втіленням його плану перебудови вищої економічної освіти. Суть цього плану — об'єднання теоретичних знань з економіки та практичною спрямованістю навчання, так як само життя вимагало підготовки економістів-практиків для роботи в різних галузях народного господарства. Він сам читав в інституті лекції з економічної історії Росії. І варто відмітити, що даний курс не читався ні в одному навчальному закладі Російської імперії і повністю був розроблений М. В. Довнар-Запольським.

Одночасно зі створенням Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольський прилучився до організації Київського археологічного інституту (1917). А після жовтневої революції він був одним із перших, хто підняв питання про організацію Білоруського державного університету.

На початку 1920 р. учений переїхав до Харкова, де працював на посаді професора Харківського університету та Харківського інституту народного господарства. Одночасно він завідував підвідділом архівознавства архівного відділу Харківського губкомпису. У серпні 1921 р. М. В. Довнар-Запольський був включений до складу колегії Головарху, крім цього він виконував і громадську роботу: обов'язки голови Техніко-економічної ради НК РСІ України, завідувача Статистико-економічного відділу Вукопспілки та консультанта Зовнішторгу України.

1922 р. М. В. Довнар-Запольський виїхав до Азербайджану, де працював на посадах професора Бакинського політехнічного інституту, проректора Азербайджанського університету, начальника Управління промисловості та торгівлі Наркомпромоторгу АРСР.

Літом 1925 р. Митрофан Вікторович переїхав у Мінськ, де з осені розпочав читати лекції з історії Білорусії і історії білоруського народного господарства в Білоруському державному університеті. Одночасно він працював у Держплані БРСР, був одним з співзасновників, а згодом головою Археологічної комісії Історико-археологічної секції Інституту білоруської культури і редактором журналу «Соціалістичне будівництво».

Восени 1926 р. для М. В. Довнар-Запольського розпочався «другий московський період» (1926—1934), що був як завжди позначений різноплановою роботою: він викладає в Московському інституті народного господарства імені Плеханова, Тимірязівській сільськогосподарській академії, а також співпрацює з Науководослідним інститутом пухово-хутряного господарства Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР в області промислової кооперації і кустарних художніх промислів. Не покидав він і наукову роботу. В цей період Митрофан Вікторович опублікував ряд статей, серед яких «Економічний нарис БРСР. Сільське господарство, промисловість, торгівля» (1927) у п'ятому томі «Великої радянської енциклопедії». Разом із тим дві підготовлені ученим монографії не були видані у зв'язку з тим, що наукові роботи М. В. Довнар-Запольського попадають під жорстку критику, а сам він необгрунтовано обвинувачується у націонал-демократизмі.

Митрофан Вікторович Довнар-Запольський помер у Москві від серцевого нападу 30 вересня 1934 р.

М. В. Довнар-Запольський відомий як білорус за походженням і «росіянин» за підданством і громадянством. Проте як науковець він формувався в Києві, тут пройшли найбільш плідні роки його творчої діяльності, і саме в Києві він створив власну наукову школу. Одна із важливих складових його наукової діяльності — дослідження соціально-економічного розвитку України-Русі.

Ще 22-річним юнаком М. В. Довнар-Запольський, редагуючи щорічник «Календарь Северо-Западного края на 1889 год», вмістив у ньому власну розвідку «Владимир Святой и его время», де спробував дати аналіз одного з найяскравіших періодів історії Київської Русі. Уже в цій праці він показав задатки майбутнього маститого історика: знання різноманітних публікацій стосовно Володимира Святославовича, літописів та інших оригінальних історичних матеріалів. Опираючись на цю солідну базу, молодий історик проаналізував добу правління князя Володимира I, зокрема, події, пов'язані з Хрещенням Русі. Як головний пріоритет князя після прийняття християнства М.В. Довнар-Запольський визначив «мир внутренний и внешний и благосостояние государства» [6, с. 82]. А охарактеризувавши стан Київської Русі на початку князювання Володимира як хиткого конгломерату відокремлених племінних утворень, молодий дослідник показав значення християнізації як важливого об'єднувального чинника, завдяки якому долалися суспільні, мовні та сімейні розбіжності [6, с. 59].

Важливо відмітити, що вже у цій праці М. В. Довнар-Запольський розглядає історичні події Київської Русі в безпосередньому зв'язку із матеріальними умовами життя країни. І це не випадково. Саме тут вперше проглядається застосування молодим автором свого підходу до висвітлення історії, який з часом складеться у наукову позицію суть якої полягає в тому, що пояснення історичного процесу має спиратися на вивчення матеріальних факторів у їх взаємодії з факторами ідеологічними. А визначаючи роль економічного фактора в історичному процесі, М. В. Довнар-Запольський підкреслював, що загальний погляд на історичну науку висунув на перший план питання економіки. Ось чому в працях ученого ми можемо почерпнути не тільки висвітлення та аналіз історичного минулого нашого народу, але й його економічний розвиток.

Відмітимо, що М. В. Довнар-Запольський у своїх історико-економічних дослідженнях мав на увазі загальноросійську історію. А так як він не належав до числа тих учених, що розглядали українську історію окремо від російської, то ми маємо сприймати його дослідження як такі, що висвітлюють, зокрема, і історико-економічний розвиток України. Разом із тим, у багатьох працях ученого наводиться і аналізується матеріал який безпосередньо відноситься до України, як за географічним так і за іншими факторами. Серед таких праці М. В. Довнар-Запольського «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» і «Украинские староства в первой половине XVI в.».

У праці «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах» М. В. Довнар-Запольський досліджує тему польсько-литовських взаємин XIV—XVI ст., що є дуже важливою для розуміння тогочасного історичного процесу в Україні. Протягом цих сторіч колишні князівства Київської Русі вийшли з-під монголо-татарського ярма з поруйнованою системою громадських і господарських зв'язків, ставши трофеєм войовничих литовських князів і водночас предметом експансіоністських зазіхань польської монархії. Розглядаючи в цій праці питання політичної історії, учений паралельно з нею розглядав питання господарсько-економічної історії, справедливо вбачаючи, як це ми уже відмічали, у багатьох суспільних процесах визначальний вплив економічних чинників [7, с. 623].

Велику увагу приділив М.В. Довнар-Запольський українській території у складі Великого князівства Литовського, дослідив його політичну еволюцію на основі економічних інтересів і прийшов до висновку, що держава, складена на таких умовах, не могла бути цілісною: на неї чекав або шлях розпаду, або шлях органі-

заційної роботи на ґрунті об'єднання [7, с. 624—625]. Разом із тим, дослідник показав, що державотворчі прагнення руських земель у складі Великого князівства Литовського походять ще з традицій Київської Русі. Він відмічав «Наполягаючи на корінному значенні давньоруських начал у справі утворення Литовсько-російської держави, указуючи на вплив у справі його організації політичних й економічних факторів, ми не думаємо заперечувати відомого впливу на створення литовсько-російського ладу з боку польської й німецької культур. Але ми не уявляємо собі цей вплив як зразок, до якого неухильно йшла Литовсько-російська держава у своєму розвитку... Однак всі істотні зміни в соціально-економічному й політичному ладі відбувалися тоді, коли ґрунт на місці був досить підготовленим. Таким чином, відбувалося перетворення, переробка старих підходів до вирішення певних проблем, коли вони робилися вже непридатними, у нові» [7, с. 626]. Серед тих еволюцій, що відбувалися на території України у XIV—XVI ст., М.В. Довнар-Запольський особливо докладно дослідив систему повинностей та оподаткування [7, с. 474—622].

У наступній праці М. В. Довнар-Запольського — «Украинские староства в первой половине XVI в.» на базі величезного комплексу джерел дається розгорнута картина адміністративно-господарського устрою Правобережної України. Тут детально проаналізовано походження, права і обов'язки різних посад — воєводи [8, с. 44—45], маршалка, старости [8, с. 70—73], нижчих «врядових служебників», взаємодію між ними та функціонування очолюваних ними структур. Не залишився поза увагою дослідника і соціальний стан рядового люду — міщан та перераховані повинності, що накладалися на них владою [8, с. 97—100]. Наводяться тут і унікальні краєзнавчі відомості, наприклад, докладний опис стану та будівництва Київського та Житомирського замків. Ретельно простежено нюанси у житті староств південноукраїнських і північноукраїнських земель. У цілому, ця праця і досі зберегла надзвичайно важливе значення для всіх, хто вивчає суспільну та економічну історію українського Правобережжя XVI століття.

Окрім праць де М.В. Довнар-Запольський розглядає економічну історію в контексті історії загальної, у нього є праці повністю присвячені сучасним йому економічним проблемам Російської імперії та України як її складової, і, в особливості, зовнішній торгівлі.

Виникнення даного наукового інтересу відбулося у зв'язку з обранням М. В. Довнар-Запольського Головою Південно-Західного відділення Російської експортної палати, відкриття якої відбулося в лютому 1912 року у Києві. Обрання Митрофана Вікторовича на цю посаду свідчить про те, що в цей він являвся признаним спеціалістом в області зовнішньої торгівлі. А свої доскональні дослідження і досвід з даної проблеми учений виклав у роботах «Чергові завдання російського експорту» (1912), «Російський вивіз та світовий ринок» (1914 р.) та «Задачі економічного відродження Росії» (1915 р.).

І саме питання співвідношення політики протекціонізму і вільної торгівлі, обсягів і структури зовнішньої торгівлі, торговельний і платіжний баланс і роль держави у цих процесах він досліджує у праці «Російський вивіз та світовий ринок». У даній праці, підготовленій на основі матеріалів всеукраїнської виставки, проведеної влітку 1913 р. у Києві за участю Південно-Західного відділення Російської експортної палати, подано аналіз структури російського експорту та показано його зростання з 1827 по 1911 рр. втричі. До того ж, учений визначив стратегію розвитку зовнішньої торгівлі Росії, обґрунтовуючи необхідність її орієнтації на схід, так як у Європі вона мала сильних конкурентів з вивозу хліба — США, Ар-

гентину і Австралію. За даними наукового аналізу М. В. Довнар-Запольського експорт хліба з Росії збільшився на 46,9 % [9, с. 10]. Щодо інших статей експорту (льону, конопель, лісу та лісоматеріалів, корисних копалин тощо), то вони становили незначний відсоток. У результаті проведеного дослідження учений дав ряд цінних рекомендацій по оптимізації структури російського експорту, що сприяло б відродженню економіки Російської імперії.

Зробив М. В. Довнар-Запольський і важливі загальнотеоретичні висновки. Так, важливість зовнішньої торгівлі для Росії він обґрунтував тим, що посилюється діяльність розвинутих країн в області зовнішньоекономічної діяльності. А також висунув тезу про те, що головною причиною практично усіх військових приготувань є бажання утримати ринки збуту або отримати нові. Цією ж причиною він об'яснив і виникнення Першої світової війни.

Висновки. Отже, М. В. Довнар-Запольський був не тільки талановитим педагогом і організатором, а й значним ученим у сфері досліджень соціально-економічних проблем різних періодів історії України, Росії та Білорусії. Учений порушив і успішно вирішив проблеми становлення та розвитку економічних та соціальних відносин у Литовсько-Російській державі, виявив зв'язок і поступальність розвитку за часів Давньоруської і Литовсько-Руської держав, Московської Русі та Російської імперії. І важливо, що висвітлюючи ці проблеми, він старався підійти до їх дослідження таким чином, щоб визвати у слухачів і читачів інтерес до історико-економічної думки та дати стимул до її подальшого вивчення.

Оцінюючи власні наукові здобутки, М. В. Довнар-Запольський зазначав: «Не мне судить о значении моих трудов, но как специалист я знаю, что мною поставлены многие новые вопросы, добыты новые материалы и указаны новые методы их исследования ...» [4, с. 128].

Література

1. Бусленко Л. М. В. Довнар-Запольський як історик України / Л. В. Бусленко. — К., 2007. — 104 с.
2. Верба И. В. В. Довнар-Запольский и Киевский археологический институт // Даследчык гісторыі трох народаў: М. В. Доунар-Запольскі: Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў / Пад рэд. В. М. Лебедзевай / И. В. Верба. — Гомель; Рэчыца, 2000. — С. 89—93.
3. Вітер І. І. Митрофан Вікторович Довнар-Запольський // Вчені записки: Наук. зб. — Спец. Випуск / І. І. Вітер. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 56—64.
4. Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського // Український історичний журнал / Н. О. Герасименко. — 2003. — № 6. — С. 143—154 (початок); 2004. — № 1. — С. 120—130 (закінчення).
5. Гутнов Д. А. Митрофан Викторович Довнар-Запольский (1867—1934) // Историки России XVIII—XX веков. — Приложение к журналу «Исторический архив» / Д. А. Гутнов. — М., 1996. — Вып. 3. — С. 55—64.
6. Довнар-Запольский М. В. Владимир Святой и его время // Календарь Северо-Западного края на 1889 год / М. В. Довнар-Запольский. — М., 1889. — С. 73—86.
7. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1 / М. В. Довнар-Запольский. — К., 1901. — 807 с. + СХИ.
8. Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М. В. Довнар-Запольский. — К., 1908. — 118 с.
9. Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок: В табл. и диагр. / М. В. Довнар-Запольский. — К.: Тип. И.И.Чоколова, 1914. — V, 45 с.; 7 л. табл., диагр.

10. *Дорошенко Д., Оглоблін О.* Джерела й історіографія // ЕУ. / Д. Дорошенко, О. Оглоблін. — У 2-х т. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Том перший. — Книга II. — С. 396—405.

11. *Киштымов А. Л.* М. В. Довнар-Запольський — організатор и руководитель Киевского коммерческого института // Даследчык гісторыі трох народаў: М. В. Доунар-Запольскі: Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў / Пад рэд. В. М. Лебедзевай / А. Л. Киштымов. — Гомель: Рэчыца, 2000. — С. 71—89.

12. *Матяш И. Б.* Вклад М. В. Довнар-Запольского в архивное дело Украины (киевский и харьковский периоды) // Даследчык гісторыі трох народаў: М. В. Доунар-Запольскі: Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў / Пад рэд. В. М. Лебедзевай / И. Б. Матяш. — Гомель: Рэчыца, 2000. — С. 188—201.

13. *Михайличенко С. И.* Личный фонд М. В. Довнар-Запольского в Центральном государственном историческом архиве Украины в Киеве // Археологический ужегодник за 1994 год / С. И. Михайличенко. — М., 1996. — С. 285—290.

14. *Мордас І. В.* Внесок учених Київського національного економічного університету у розвиток економічної науки в Україні (перша третина ХХ ст.)» [Текст]: дис. канд. екон. наук з економічної теорії та історії економічної думки: захищена 05.05.2008 / І. В. Мордас. — ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». — К., 2008.

15. *Радько П.* Історико-філософські та історичні погляди М. В. Довнар-Запольського на історичний процес і їх вплив на розвиток історичної науки // Бористен / П. Радько. — 2000. — Серпень. — №8. — С. 16 — 19.

16. Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 262. — Оп. 1. — Спр. 1,2,3.

17. *Чуткий А. І.* М. В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні // Історичний журнал / А. І. Чуткий. — № 4. — 2007. — С. 84—92.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2012 р.